

AYDIN KAVRAMININ GELİŞİMİ VE TÜRK AYDINININ GÜNÜMÜZDEKİ TAVRI

PROF. DR. YÜCEL ÖZTÜRK*

Etimoloji

Aydın, Batı dillerinde intelligent, intellectual, entelligensia gibi kavramlarla ifade edilmiştir.¹ Bu terimlerle, aydın, zeka, akıl ve tabii olarak düşünce insanı olarak tanımlanmıştır. Intellectual, Osmanlı Türkçesinde alim, münevver, yeni Türkçe’de ise aydın olarak benimsenmiştir. İslam medeniyetinde bu terimin muadili alim olup daha çok çoğulu olan ulema kullanılmıştır. Aydın, alim, ulema terimleri, Batı dillerindeki intellect’e muadildir. Alim, İslam dininde Allah’ın sıfatlarından biridir.²

Bu terimler etimolojik olarak farklı köklere dayanmakla beraber, anlam ve işlevleri itibariyle aynı noktada birleşmektedirler: Aydın, akıl ve mantığıyla temayüz etmiş, bilgiyle aydınlanmış, yüksek tefekkür seviyesine ulaşmış, sahasında uzmanlaşmış kişidir.

Merhum Cemil Meriç, entelektüel teriminin Batı’da ilk kez sosyal bir zümreyi ifade etmek üzere kullanılmasını Dreyfüs Davası ile ilişkilendirir. Dreyfüs Davası, Fransa’da 1894’te başlayan ve yaklaşık yarım asır boyunca Fransız kamuoyunu meşgul eden bir olaydır. Olay, netice itibarıyla dünya

Aydın, akıl ve mantığıyla temayüz etmiş, bilgiyle aydınlanmış, yüksek tefekkür seviyesine ulaşmış, sahasında uzmanlaşmış kişidir.

* Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

kamuoyunun ancak bir aydında var olabileceğine inandığı ortak vicdanın uyanışının sembolü olarak yorumlanmıştır.

Dreyfüs Davası'nın Gelişmesi ve Aydının Vicdanı

Dreyfüs, Yahudi menşeli birisi olup Fransız ordusunun sırlarını karşı tarafa iletmekle suçlanmış ve mahkûm edilmişti. Olayın daha sonra şahsi çıkar hesaplarından kaynaklandığı, suçlayıcıların millî çıkarları bahane ederek Dreyfüs'ü mahkûm ettikleri anlaşılmıştı. Bu dava, Fransız kamuoyunu kesin hatlarla bölmüş, bir taraf millî çıkarları öne sürerek mahkûmiyetin doğru olduğunu, bir taraf ise hukukun evrensel ilkeleri çerçevesinde Dreyfüs'ün mahkûm olması için yeterli delillerin olmadığını ileri sürerek Dreyfüs'ün beraat etmesini istemiştir.

Bu davada çok geniş kamuoyu milli çıkar saikiyle hareket ederken, entelektüel sadece ortak vicdan, hak ve adalet duygularıyla hareket etmiştir. Emile Zola, bu olayda rol oynayan önemli şahsiyetlerden biridir. Fransız basınında ortak ve uyanık vicdanın sesini dile getiren çevreler, entelektüeller olmuştur. Meriç'e göre, Dreyfüs davası, millî menfaatlerle insani menfaatlerin çatışmasıdır.

Bu olay, iki farklı tavır, anlayış ve hassasiyet arasındaki farkı da ayırtmıştır: Kamuoyunun olayın derinliğini ve hakikatini öğrenmeden hemen mahkûmiyeti savunması ile aydının adaletin tecelli etmesi kriterine göre hareket etmesi bütünüyle farklı bir durumdur. Bu farklı tavır, aydın ve kamuoyunu zıtlıştırdığı, ilk bakışta aydının millî çıkarları ikinci plana ittiği anlayışını çağrıştırebilir. Hemen belirtelim ki, aydın, kamuoyunun sahip olduğu millî duygunun kat kat fazlasına sahiptir. Ancak, bunun bir şekilde başka bir maksatla kullanılarak bir adaletsizliğe malzeme edilmesine karşıdır.³

Aydının Genel Özellikleri

Şimdi, aydının genel özelliklerine kısaca değinelim.

Aydın Model Kurucu ve Yaratıcıdır

Aydın, toplumsal şuurun en önemli yapıcı unsurudur. Bütün düşünceler önce aydın tefekkürüne konu olur, aydın muhitlerinde etraflıca tartışıldıktan sonra rafine bir şekilde topluma iner. Sabri Ülgener, Edward Shils'ten naklen aydının temel fonksiyonlarını şöyle sıralar: "yüksek kültürü yaratmak ve yaymak, millî ve milletlerüstü modeller kurmak, ortak kültürler geliştirmek, sosyal gelişmeleri etkilemek, politik roller oynamak."⁴

Aydın Dava Adamıdır

Aydın, bir davası olan kişidir. Ancak, o, enerjisini, bu davayı yaymak için değil, inşa etmek için kullanır. Aydının çilesi galip gelmek veya zafer kazanmakla ilgili değildir. O, kurmakla meşgul olduğu düzenin maşeri yansımaları, toplumsal

sonuçlarını düşünür. Kurulu düzenin fenalıklarına karşı ürettiği alternatif sistemlerin ayrıntılarıyla meşgul olur.

Aydın Tefekkürü İdeolojiden Ayrıdır

Aydın, sloganların cazibesine kapılmış bir ideoloji sevdalısı, kitleleri etkilemekle kendinde büyük güçler olduğu vehmine kapılan bir hatip, yine kitleyi sevk ve idare ederek kitlenin gücünü arkasına almayı planlayan bir teşkilatçı değildir. Aydın, bu stratejileri hesap edecek kadar sabırlı, istikrarlı, statik birisi olamaz.

Aydın Vecd ve Heyecan Sahibidir

O, daimi bir tefekkür içinde kendisiyle savaşıyor adamdır. Aydın, vecd içinde kendisi ve cemiyetinin yaşamış olduğu haller karşısında ürperir, titrer, sevinir, bunalıma girer, yüzlerce kez kurar, ama yine onları da yıkar. Bazen bir sonuca ulaşmadan kendini imhaya kalkar. Bu hallerin hepsine uygun örnekler bulmak zor değildir. Ancak burada amacımız isimler saymak değildir.

Aydın Müzmin bir İsyancıdır

Aydın kural koyucu ve tanımlayıcı olduğu kadar, yıkıcı ve isyankârdır da. Müesses nizamın insan şuurunu esir alan baskısı karşısında irade ve aklın hürriyetinden taviz vermez. Entelektüel, daima gergin bir şuurdur. İtirazdır, isyandır. O, kendi inşa ettiği nizamın bir zorba ve tiran tarafından insanı köleleştirmesine razı olmaz. Bu durumlarda yine tek yöntemi fikir ve inşadır.

Aydın Marjinal veya Aşırdır

Bütün bu vaziyetleri içinde aydının en temel bir vasfı herkesin açık seçik fark edebileceği bir şekilde ortaya çıkar: Aydın acayıptır, tuhaftır, şaşırtıcıdır, marjinaldir, ancak aynı zamanda özgündür, orijinaldir, yaratıcıdır, sarsıcıdır. Bu saydığım niteliklerinin tabii bir sonucu olarak aydın korkusuzdur. Onun, kendi nezdinde, kendinden başka rakibi ve düşmanı yoktur.

Aydın Sorumluluk Şuuruna Sahiptir

Aydının en karakteristik yönlerinden birisi, sorumluluk şuurudur. O, çoğunluk için bir önem taşımayan sıradan bir meseleyi kendine dert edinir. Dünyanın öbür köşesindeki bir olayı kendi evinin içinde cereyan etmiş gibi hissedebilir. Bu nedenle refleksi ani, beklenmedik şekillerde görülebilir.

Aydın, vecd içinde kendisi ve cemiyetinin yaşamış olduğu haller karşısında ürperir, titrer, sevinir, bunalıma girer, yüzlerce kez kurar, ama yine onları da yıkar. Bazen bir sonuca ulaşmadan kendini imhaya kalkar.

Doğru, bütünüyle basit, bütünüyle sade olup kendisiyle başka bir şeyin karışmasına müsaade etmez. Katı ve esnemez olup çıkarla ilgili bir şeyle bağdaşmaz; bu nedenle, idrakin işleyişi ve mükemmeliyeti kendisini doğruya uydurmada yatmaktadır.

Aydın İnsan merkezlidir

Aydın sorumluluğu, din, mezhep, milliyet, sınır tanımaz. Onun sorumluluk duygusunun merkezinde bütün değerlerin sıfat olarak merkezinde yer alan insandır.

Aydın, bir mesleki zümre, sınıf veya tabaka adamı da değildir. Aydın, kendi davasına dâhil olanla onun dışında olan, hatta ona muhalif olan halk yığınları arasında bir ayırım yapmaz. Aydın, ülkesini, halkını bir bütün olarak görür ve muhatabı soyut olarak insandır. Bütün klasikler başta olmak üzere edebiyat değeri taşıyan her türlü eser ve sahipleri insan merkezlidir. İnsanı ve insan fıtratını esas alırlar.⁵

Aydın Söz ve Ses Sahibidir

“Ses ve söz sahibi olmak! Aydının değişmeyen misyonunu burada arayacağız. Bilim ve ihtisas çalışmalarının ötesinde çevreye en ufak ses ve soluk iletmeyen bir aydın tipi yoktur ve düşünülemez.” Aydın, “ses ve sözü mümkün olduğu kadar soyut, genel ifade ve semboller hâlinde çevreye” iletir.⁶

Aydın, Farklılıklarda Birliği Yakalar

Aydın insana ve topluma şablonlar veya kalıplar içinde seslenmez. İnsanın davası şablon ve kalıba sokulduğunda müşterekler kaybolarak farklılıklar ön plana çıkar. Bu farklılıklar izafidir, geçicidir ve ikincildir. Asıl olan bütünde var olan birlik ve benzerliktir. Hangi inanç, görüş ve düşünce yapısı içinde olursa olsun, iki aydın, bizzat aydın olmak noktasında asgari uzlaşma zeminine sahiptirler. Onların ortak bir dünyayı inşa edebilecekleri müşterekleri daima mevcuttur. Gerçek anlamda iki aydın, birbirine zıt, yabancı olamaz. Fikirleri, davaları farklı olabilir, ancak, farklılıkları onların kazancını teşkil eder.

Aydın, Gıdasını Farklılıktan Alır

Farklılık bir aydının bigâne kalamayacağı yüksek bir değerdir. Aydın bir farklılıktan yüksünmez, ondan rahatsız olmaz, ona ilgi duyar ve ondan istifade eder.

Aydın, Fıtratı Esas Alır

Doğru, bütünüyle basit, bütünüyle sade olup kendisiyle başka bir şeyin karışmasına müsaade etmez. Katı ve esnemez olup çıkarla ilgili bir şeyle bağdaşmaz;

bu nedenle, idrakin işleyişi ve mükemmeliyeti kendisini doğruya uydurmada yatmaktadır.

İnsanın düşündüğü ve varsaydığının her zaman doğru olmamasına rağmen, her şeyi kendinde olduğu gibi düşünmek ve kabul etmek, doğru bir anlama biçimidir. Herkesin ilk duyuşta anladığı bu şey, herkesin anlayışını teşkil etmesi gereken bir sağduyu zeminidir. Hiç kimse sağduyu ile açık bir çatışma içinde olamaz. Bu, gerçeği bilmeye gayret etmemenin, her şeyi kendi asliyeti içinde idrak etmek istememenin itirafı olur. Ancak, ne var ki, durum tam aksi şekilde cereyan ediyor. İnsanlar bu yanlışlarını genel faydaya, ya da ortak aşkın değere, Tanrı'ya, dine, fikre, partiye, yaslandırmaktadırlar. Ancak, Tanrı insanların yanlış yapmalarını, yeteneklerini kötüye kullanmalarını istemiyor. Hele, başkalarına Tanrı adına yalan söylemelerini asla tasvip etmiyor.⁷

Yanlış Karşısında Aydının Tavrı

İnsanların yanlış da olsa bazı düşüncelere sahip olmasından dolayı suçlanmaları, mahkûm edilmeleri gerekmez. Bunlar, eğer bazı prensiplere dayanıyorlarsa ve bu prensipler dolayısıyla yanlış yapıyorlarsa, başka bir vakada yeterince ikna edildiklerinde bu yanlışlarını tekrarlamayacak ve ondan vazgeçeceklerdir. Dolayısıyla, bu tür yanlışlıklar aslında gerçeğe götüren yanlışlardır. Aslında yararlı yanlışlar olarak da belirlenebilir. İnsanların kendilerine zalim, başkalarına ise rezil olabilecekleri vaziyet, dayanacağı bir temel, benimseyebilecekleri bir prensip olmaksızın bir düşünceye ve görüşe sahip olmalarıdır. Doğru veya yanlış, katı veya esnek, zihin dayanacağı bir temele ihtiyaç duyacaktır.⁸

Aydın, Önyargıları Mahkûm Eder

Büyük aydınlama düşünürü John Locke gerçeğe ulaşma hakkında şöyle diyor: "Herkes diğer insanların ve grupların yanlış önyargılarından şikâyet etmeye yönelir. Bunu yaparken, sanki kendisi bu tür önyargılardan uzakmış gibi düşünür. Bu anlayış bütün taraflarda gözleendiğinden, bir hata olduğu ve bilginin önünde engel teşkil ettiği açıktır. Bunu tedavi etmenin yegâne yolu, insanın, diğerlerinin önyargılarını bir tarafa bırakarak kendi önyargılarını sorgulamasıdır. Hiç kimse, başkasının suçlanmasıyla kendi önyargılarını temize çıkaramaz. Başkasını suçlarken, aslında başkasının kuralı ile hareket edildiği açıktır. Dünyayı bu büyük cehalet ve yanlışlık sebebinden kurtarmanın tek yolu, herkesin tarafsız bir şekilde kendisini sorgulamasıdır."⁹

Gerçek için cesurca mücadele etmeliyiz, ancak, önce onun gerçek olduğundan emin olmalıyız. Aksi hâlde, doğrunun Tanrı'sı olan Tanrı'ya karşı savaşıyoruz ve yalanların yayıcısı ve kaynağı olan şeytanın işini yaparız. Her türlü fanatizmin kaynağı olan önyargılar bizi şeytanın kölesi hâline getirecektir.¹⁰

Bu bağlamda, aydını, derin düşünceden ayrı düşünmek, imkânsızdır. Bilgiler, ancak derin düşünce içinde hazmedilip zihnin tabii bir parçası olduktan sonra düşünce ve fikir hâline gelebilirler.

Aydın Derin Düşünce Sahibidir

Bu bağlamda, aydını, derin düşünceden ayrı düşünmek, imkânsızdır. Bilgiler, ancak derin düşünce içinde hazmedilip zihnin tabii bir parçası olduktan sonra düşünce ve fikir hâline gelebilirler. Okunmuş, depolanmış, istif edilmiş bilgi yığınları, zamanımızda kitlelerin zihinlerini hurda mahzenine çevirmekte, düşünmeden bilgi hamallığı yapan kitleler yaratmaktadır. Aydın, sözünü, bilgisini bir yerden ham olarak aldığı şekilde kullanmaz. Onu, kendi düşünce, duyuş, fikir dünyasında kendisine mal ettikten sonra bizzat kendi imalatı olarak ortaya sürer. Bu düşünceler, özgün ve orijinal olmaları dolayısıyla hayatında daima hazır imalatı kullanmaya alışık kitleler tarafından büyük ilgi görür.

Aydından Yoksun Olmanın Bedeli

Bir toplumun aydın sorumluluğu, aydın çilesi ve aydın şefkatinden yoksun olması, gerçek anlamda bir yoksulluktur. Aydının kaybolduğu bir coğrafyada bilgi, ilim, hikmet, ışık yurt tutmaz. O coğrafya; karanlığın, sefaletin, yokluğun, acının, ıstırapın coğrafyası haline gelir.

Aydın Kavramının Gelişimi

Ortaçağ ve Modern Çağlarda aydın kavramında değişimler görülmüştür. Ortaçağ İslam Medeniyeti'nde Ulema aslında aydının muadilidir. Osmanlı Devleti'nde modern çağın kavramı olan aydının bütün fonksiyonlarını ulema temsil etmiştir. Ulema, alim'in çoğulu olarak ilim ehlini, yani, günümüz terminolojisiyle aydını ifade ediyordu.

İlk Çağlardan itibaren ilim faaliyeti ilahiyatla paralel gitmiştir. İlim, edebiyat ve diğer bütün bilgi şubelerinin ilahiyattan ayrı bir saha hâline gelişi gayet yakın zamanlarda gerçekleşmiştir. Bu, batılıların Modern Çağ, biz Türklerin ise Yeni Çağ adını verdiğimiz dönemin başlarında hümanizm akımıyla başlayan dünyevileşme ve sekülerleşmenin ürünüdür.

Bu çağ öncesinde Batı aleminde ilim ehli ruhban olarak nitelendirilmiştir. Ruhban, reddedilmez bir şekilde dini bir fonksiyon yüklü olmakla birlikte, ilmi de kendi uhdesine almış bir sınıftı. Budist alemde brahmanlar ruhban ile aynı fonksiyona sahip olup ilim, düşünce, inanç, ahlak alanlarını tekellerinde tutuyorlardı. Budist dünyada bu anlayış modern çağda ve günümüzde de en ufak bir değişikliğe uğramadan sürdürülmektedir.

İslam medeniyetinde de ulema, aslında ilahiyat merkezli bir sınıf olup, asıl fonksiyonu dinin emirlerini, yani şeriatı inceleme, analiz etme ve neşretmekten ibaretti. Naslar, Hz. Peygamber'in sünneti ve içtihatlarından oluşan şeriat emirlerinin yorumu ve halka aktarımı ulemanın uhdesine bırakılmıştı. Bu temel fonksiyonuyla ulemaya, Hz. Peygamber'in halifesi mevkii verilmiş, İslam şeriatını temsil etme görevi onun uhdesine bırakılmıştır.

Ulemanın bu kilit mevkii, hem Hristiyan dünyasında hem de İslam dünyasında ümera ve ulema eksenlerinde bitmeyen bir kavganın kaynağını oluşturmuştur. Ruhban, Batı Roma geleneğinde devletle hiçbir suretle uzlaşmayarak kendi devletini kurmuş, Papalık, Batı Ortaçağı'nda meydana gelen her türlü fikri, dini, ilmi, siyasi ihtilafların mihverini teşkil etmiştir. Doğu Roma geleneğinde ise Ortodoks uleması devletin üstünlüğünü kabul ederek onun içinde, onu tamamlayıcı bir unsur olmakla yetinmiştir. İslam devletlerinde, Türkler, Araplar, İranlılar'ın İslam'a geçiş süreçlerinde ulema kendini hukukun ve nizamın tek otoritesi olarak görmüş, din ve siyaseti temsil etmeyi hedeflemiştir. Ancak, buna İslam toplumlarının yapısı müsaade etmeyince, Doğu Roma geleneğinde olduğu gibi ulema devletin içinde, onun emrinde ve onu tamamlayıcı bir unsur olarak yer almıştır.

İran-Pers geleneği, İmamiye doktrini ile ulemaya sünnî İslam çizgisinden bütünüyle farklı bir rol vermiştir. İran geleneğinde ulema, belki Hristiyanlık'taki ruhbandan daha yüksek bir mevki ve otoriteye sahiptir. Bu nedenle İran geleneğinde imam, en yüksek payesi olan ayetullah makamı ile ulemayı temsil eder.

Türkiye Cumhuriyeti'nin en yakın arka planını teşkil eden Osmanlı geleneğinde ulema belli zaman aralıklarında farklı işlevler üstlenerek varlığını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda en önemli rolü oynayan ahilik, tekke, zaviye, hankâh merkezli sufilik, Türk İslam ilim tabakasının ağırlık noktasını oluşturuyordu. Medrese resmi ulemayı üreten temel kurumdu. Ondan tamamen bağımsız olmayan, ancak, tamamen onun içinde de olmayan, belli tarihi, örfî kökleri olan şeyhler, dervişler, abdallar, seyitler, şerifler, fakihler, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde tamamen müstakil bir çizgide devletin kuruluşunda çok büyük roller oynamışlardı.

Fatih Sultan Mehmet döneminde başlayan mutlak merkezi hâkimiyet anlayışı, Osmanlı'da ulemanın işlevlerine yeni bir nitelik kazandırmıştır. Şahsıma ait bir nitelendirme ile kuruluş devri Osmanlı Devleti, ulemanın devleti olarak tarif edilebilir. Fatih sonrası Osmanlı Devleti'nde ise devletin ulemasından söz edilebilir. Devletin ulemasına geçiş, Yıldırım Bayezid sonrasında vuku bulan merkezileşme aşamalarında gerçekleşmiş, aşama aşama pekiştirilmiştir.

Bu husus, anonim bir Osmanlı Tarihinde eleştirel bir üslupla şöyle belirtilir. İsmi bilinmeyen bu Osmanlı Tarihçisi, eleştirel bir üslupla, "daha önce devlet ve halk nezdinde takva esas kabul edilirken, artık fetvanın ön plana"¹¹ çıkarıldığını dile getirmiştir. Takva toplumundan fetva toplumuna geçiş, Osmanlı'da ulema,

Takva toplumundan fetva toplumuna geçiş, Osmanlı'da ulema, devlet, hukuk ve topluma biçilen yeni bir statünün de ifadesidir.

devlet, hukuk ve topluma biçilen yeni bir statünün de ifadesidir. Fatih'in hocası, İstanbul'un manevi fatihi olarak yüksek payesi bütün kesimler tarafından tasdik edilmiş olan Akşemsettin'in Fatih'e darılarak memleketi Göynük'e iltica etmesi ve hayatını orada inziva ile tamamlaması ile başlayan bu yeni süreç, kısa zaman içinde kendi ulemasını yaratacaktır. Şeyh Bedrettin, Molla Kabız gibi geleneksel ulemanın dışında yer alan alimler aykırılıklarının bedelini başlarıyla ödemişlerdir. A. Yaşar Ocak'ın gayet vazıh olarak ortaya koyduğu üzere, bu süreçte aykırı ve farklı seslere kesinlikle hayat hakkı tanınmamış, yeni ulema tipi kendisine biçilen rolü oynamaya mahkûm edilmiştir.¹²

Yeni ulema anlayışı, ünlü Osmanlı şeyhülislamı Kemal Paşazade, Ebusuud Efendi ve Hoca Sadeddin Efendi gibi ünlü şahsiyetlerde kendi karakteristiğini ortaya koymuştur. Artık bu dönemde toplum hayatına fetvalar yön vermeye başlamış, Cumhuriyet dönemine kadar da bu fetva geleneği sürmüştür.

Osmanlı uleması, Avrupa Modern Çağı'na damgasını vuran merkantilizm, yeni astronomi, fizik, aydınlanma gibi temel değişim aşamalarına Avrupalılarla eş zamanlı olarak muhatap olmamış, uzun süre kendi ikliminde, geleneksel yapısını korumakta kararlı bir şekilde direnmiştir. Matbaanın Türk toplumuna 200 yıl gecikmeyle hizmet vermesi bu direnişin en bariz sonucudur.

Osmanlı'dan Türkiye'ye: Modernleşme, Cumhuriyet ve Aydın

Viyana Bozgunu ile başlayan süreçte Osmanlı Devleti artık kendini yeniden tanımlamak zorunda kalınca, ulema bu değişimin dışında kalamamıştır. Osmanlı modernleşmesinin hızlanarak devam ettiği bu sürecin dinamikleri ne yazık ki medrese vasıtasıyla oluşmamıştır. Ancak modern çağın eğitim sistemlerine göre organize olmuş yeni okullar açılmak suretiyle bu modernleşme çalışmaları yürütülebilmiştir. Osmanlı modernleşmesinin temelini mühendishaneler ve mülkiyeler teşkil etmiştir. Kara Mühendishanesi, Deniz Mühendishanesi, Modern Hukuk ve İktisat mekteplerinin ilk mezunlarını vermesinden itibaren Osmanlı Devleti kendisini çağın şartlarına göre yenileştirebilecek zihniyet, vasıf ve kapasitede ilim ehline sahip olabilmıştır.

Bu modernleşme çağında Osmanlı klasik uleması artık devletin bilgi ile teçhiz olmasında merkezi bir kaynak olma niteliğini kaybetmiştir. Medrese de merkezi niteliğini kaybetmiştir. Bu modernleşme dönemi, kendi okullarını ve kendi ilmiye kuşaklarını üreterek Türk Milleti'ni Cumhuriyet'e hazırlamıştır. Tanzimat, Islahat, Meşrutiyet gibi temel değişim safhalarından geçilerek Cumhuriyete ulaşılmıştır.

Bahsedilen bu süreçlerde artık ulemadan ziyade münevver terimi kullanılmıştır. Cumhuriyet döneminde münevver terimi varlığını korumakla birlikte, artık aydın teriminin arkaik şekline dönüşmüştür.

Buraya kadar, aydının temel vasıflarını müteakip, Osmanlı tarihi boyunca sahip olduğu işlevleri vurgulamaya çalıştık. Şimdi kısaca Cumhuriyet devrine değineceğiz.

Türk Milleti'nin Cumhuriyetle buluşmasında aydının rolü nedir? Hiç şüphe yok ki, bir yönetim şekli olarak Cumhuriyet rejimi, son dönem Osmanlı Türk aydınının fikir imbiğinden süzülerek olgunlaştıktan sonra nihai olarak siyasi bir inkılaba dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti'nin son elli yılı bu inkılapların aydın nezdinde tartışılması ile geçmiştir. Bu inkılapçı aydınlar, son dönem kültür tarihimizin adeta aydınlanma fenerleri olmuştur. Son döneme damgasını vuran fikir hareketlerinin her biri, herkesin isimlerini yakından bildiği aydınların eseri olmuştur. Osmanlıcılığı Namık Kemal (1840-1888), Şinasi (1827-1871) ve Ziya Paşa (1825-1880)'dan, İslamcılığı Cemalettin Afgani (1838-1897)¹³ ve Muhammet Abduh (1849 -1905)'dan, Türkçülüğü İsmail Gaspıralı (1851-1914), Yusuf Akçura (1876-1935) ve Ziya Gökalp (1876-1924)'ten bağımsız inceleyemeyiz. Cumhuriyet ideolojisini de Mehmet Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Yahya Kemal, Afet İnan, Şevket Süreyya, Yakup Kadri'den bağımsız inceleyemeyiz. Cumhuriyeti fikir olarak Türk aydın efkârında olgunlaştıranlar, istisnasız şekilde Osmanlı modernleşmesinin ürettiği aydınlardı.

Cumhuriyet Devri Aydını ve Kozmopolitizm Meselesi

Cumhuriyet devrinde birkaç dönemin kendine has karakteristiği bulunmaktadır. Bu dönemlerin aydın karakteristiği de ait olduğu dönemlerle benzerlik içindedir. Kuva-yı Milliye ve Atatürk döneminin genel karakteri, Tanzimat sonrasında kozmopolit nitelikli Osmanlı modernleşmesine daha milliyetçi bir çizgi kazandırılmasından ibaretti. Bu dönemde, aydın, tabii olarak milliyetçi bir fikrin devlet nezdindeki sahipliğini de yürütmüştür.

Cumhuriyetin ilk döneminde Batılılaşma kültürde değil, Ziya Gökalp'in formülü ile medeniyette, yani evrensel nitelikli ilim ve teknik alanlarında sürdürülmüştür. Batılılaşma, muasır medeniyeti yakalama çabasında bir araç olarak görülmüştür. Bu dönemin temel karakteri millet ve milliyetçilik olmuştur. Türk milleti, çağdaş dünya ölçeğinde geçerli olan modern bir milliyet temelinde tanımlanmış ve ona göre yapılanmıştır.

Atatürk döneminin hemen sonrasındaki yaklaşık on yılı ihtiva eden İsmet İnönü döneminde Atatürk döneminde belirlenen milliyetçilik çizgisinden sapılarak kozmopolit bir Batılılaşmaya tekrar dönülmüştür. Türk tarihi, kültürü, edebiyatı devletin merkezi unsuru olmaktan çıkarılarak soyut bir Batı kimliği halka benimsetilmeye çalışılmıştır. Bu politika örtülü bir kozmopolitizm anlayışı içinde yürütülmüştür.

İsmet İnönü zamanında başlatılan bu radikal Batılılaşma, Atatürk zamanında yürütülen dengeli yenileşmeyi de etki alanı içine alarak halkın gözünde menfi bir niteliğe büründürmüştür. Bu dönemin radikal Batılılaşmasında aydın ile halk arasındaki ilişki de kopmuştur.

İsmet İnönü zamanında başlatılan bu radikal Batılılaşma, Atatürk zamanında yürütülen dengeli yenileşmeyi de etki alanı içine alarak halkın gözünde menfi bir niteliğe büründürmüştür. Bu dönemin radikal Batılılaşmasında aydın ile halk arasındaki ilişki de kopmuştur. Bu hususları merhum ve muhterem hocam İbrahim Kafesoğlu'dan bizzat dinlemiştim. Cumhuriyet dönemi aydınları içinde dimağımızda en güçlü sada bırakanlar arasında hatırlanan merhum Osman Turan, Türkiye'de Manevi Buhran adlı eserinde bu mühim meseleyi ele alır.

İnönü sonrası oluşturulan Demokrat Parti ve ona tabi iktidarların hâkimiyetinde geçen dönem, aslında İnönü zamanındaki kozmopolit Batılılaşma politikalarında ciddi bir değişiklik meydana getirmemiştir. Çağdaş dünyada meydana gelen süratli ve tempolu teknik değişmelerin yarattığı kültür şokları yanında bizzat devlet tarafından yürütülen gönüllü sömürgeleşmeye yakın Batılılaşma faaliyetleri, halk-devlet ve halk-aydın arasında adeta aşılmaz bir duvar oluşturmuştur.

Bu konularda eserler veren milliyetçi aydınların sayısı fazladır. Milliyetçi aydın bu sahada bütün gücüyle mücadele etmesine rağmen, ortaya çıkan kültür boşluğunu dolduramamıştır.

Kozmopolitizm, Türk gençliğini fikri, ruhi ve kültürel açlığa mahkûm etmiş, Türk genci kendi kültüründen beslenemediği için yabancı ideolojilere yönelmiştir. 1960'lardan 1980'lere kadar geçen süre içinde aydın ve gençlik üç farklı kutupta birbirinden ayrılmıştır. Bunlardan birisi, Sovyet Rusya'nın öncülüğünde yürütülen Komünizm hareketidir. İkincisi, İran, Pakistan ve Mısır ekseninde yürütülen Fundamentalist karakterli Panİslamizm hareketidir. Üçüncüsü ise yerli kaynaklardan beslenen Türk Milliyetçiliğidir. Türk Milliyetçiliği Komünizmin militarist işgalciliğine karşı tek başına göğüs germek zorunda kaldığından reaksiyoner bir yapıya kayarak fikri zenginliğini önemli ölçüde kaybetmiştir. Türkiye bu kutuplaşma içinde iç savaşın eşliğinde iken 1980 askeri darbesiyle yeni bir aşamaya girmiştir.

Genel hatlarıyla Menderes veya Demokrat Parti geleneğine bağlı siyaset, 1990'lı yıllarda belediye yönetimlerinde, 2000'li yıllarda ise merkezi yönetimde bütünüyle saf dışı olmuştur. Bu kozmopolit hareket Türk ilim, fikir ve siyasetinde aşama aşama kendini tüketirken, yine aşama aşama güçlenmekte olan fundamentalizm Türkiye'nin

kaderine el koymuştur. Geniş çaplı halk desteği ile gerçekleşen bu yeni hareketin güç kaynağı, halkın kozmopolitizm karşısında biriktirdiği uzun süreli öfkedir. Aslında fundamentalizm rüzgarını arkasına almış bu hareketin de gerçek niteliği kozmopolitizmdir. Bu yeni kozmopolitizm, şimdilik sürekli muhalefet duygusuyla bu rüzgarı elinde tutmayı başarmaktadır.

Milliyetçi Aydın'ın Parlak Geçmişi ve Günümüzdeki Çoraklık

Milliyetçi aydının iktidar odağından uzak olduğu 1980 öncesi dönemlerde yürüttüğü kültür faaliyetleri Türk kültür ve medeniyetinin yüz akını teşkil edecek boyuttadır. Mehmet Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Bahattin Ögel, Faruk Sümer, Necmettin Hacıeminoğlu, Faruk Kadri Timurtaş, hâlen hayatta olup uzun ömürler dilediğimiz Orhan Türkdoğan, özellikle akademik ağırlıklı birer aydın olarak milliyetçiliğin zaman içinde dinamik bir karakterde gelişerek devam etmesini sağlamışlardır. Yahya Kemal, Ziya Gökalp, Erol Güngör, Seyyit Ahmet Arvasi, Arif Nihat Asya gibi ses ve sada sahibi aydınları yetiştiren milliyetçi hareket, ne yazık ki 1980'lerden sonra gerçek bir dejenerasyon, çözülme, hatta dağılma içerisine girmiştir. Milliyetçi aydının suskunluğu, milli becamızı tehdit edecek kadar büyük bir felaketin habercisidir.

Milliyetçi aydının devlet ve iktidardan uzak kalması, yeis ve ümitsizlik içinde kendi kabuğuna kapanması, topluma pahalıya mal olmuştur. Olağanüstü değişimlerin yaşandığı, millî kimliğin tartışıldığı, sınırların yeniden tayininin arifesine gelindiği, büyük alt üst oluşların kaçınılmaz olduğu bir sırada milliyetçi aydının böylesine ölüm uykusunda olması affedilemez bir vaziyettir.¹⁴ Ben şu korkunç muhakeme içindeyim: Acaba biz aydınımızı kayıp mı ettik? Bu aydın nesli eğer yok olduysa bir daha onu yetiştirebilir miyiz? Bu sorularla ürpermekten, ıstırap duymaktan kendimi alamıyorum.

Ben şu korkunç muhakeme içindeyim: Acaba biz aydınımızı kayıp mı ettik? Bu aydın nesli eğer yok olduysa bir daha onu yetiştirebilir miyiz? Bu sorularla ürpermekten, ıstırap duymaktan kendimi alamıyorum.

1 bk . ÜLGNER, Sabri F. (2006), *Zihniyet, Aydınlar ve İzim'ler*, İstanbul s. 88.

2 Alim, ulema terimleri için bk. İslam Ansiklopedisi, DİA, I, Mad. Alim. Ayrıca bk. TheEncyclopedia of Islam, New Edition, X, Mad. Ulama, (LeidenBrill 2000).

3 Dreyfus davasının aydın açısından geniş çaplı değerlendirmesi için bk. ÖZER, İbrahim (2000), *Cemil*

- Meriç'te Aydın Problemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum s. 30 vd.
- 4 ÜLGENER, Aynı eser, s. 91.
 - 5 SİMAVİ, Zeynep (2006), *Tezer Özlü: A Marginal Voice Against the Approved Notion of the Intellectual A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University*, Ankara s. 66.
 - 6 ÜLGENER, Zihniyet..., s. 93.
 - 7 *The Conduct of the Understanding*, by John Jocke, Esq – Essays , Moral, Economical, and Political, by Francis Bacon, Ed., T. Davison, London 1825, s. 34.
 - 8 Locke, s. 15.
 - 9 Locke, s. 26.
 - 10 Locke, s. 28.
 - 11 *Anonim Tevarih – i Al- i Osman*, Frederic Giese neşri, hzl. Nihat Azamat, İstanbul 1992, s. 27.
 - 12 OCAK, A. Yaşar (1999), *Mülhidler ve Zındıklar*, İstanbul
 - 13 Bazı kaynaklar onun İngiliz istihbarat ajanı olduğuna dikkat çekiyorlar. Cemalettin Afgani İngiliz istihbarat ajanı olarak geçen 40 yıllık kariyeri boyunca Wilfred Sacwen Blunt ve Edward G. Browne isimli iki İngiliz uzmanın rehberliğinde çalıştı. E. G. Browne, İngiltere'nin önde gelen 19. Yüzyıl şarkiyatçısı olup nezaretçileri arasında, Cambridge Üniversitesi Orientalist şubesinde, İngiltere'nin Wahhabi hareketinden sorumlu, İngiliz istihbarat uzmanı Harry "Abdullah" St. John B. Philby de bulunuyordu. British Orientalist okulun başka bir üyesi Wilfred S. Blunt'a, Scottish Rite Mason'lar tarafından İran ve Ortadoğu localarını organize etme sorumluluğu verildi. Jamal ad-Din Afghani onların önde gelen ajanı idi.
 - 14 Bu yazı son aydınlar bildirisinin ilanından önce kaleme alınmıştı. Bu öncü aydınları bütün kalbimle selamlıyorum.